

Heinrich Böll (1917-1985) úgy tartozik hozzá az ún. régi NSZK-hoz, ahogyan egyetlen más szerző sem: az egész világon elismert tekintélyű író, fáradhatatlan figyelmeztető volt. Az irodalmi Nobel-díjas számára az ember emberré válása állt a középpontban.

Günter de Bruyn diaszpóra-katolikus, aki 1989-ig a fallal határolt Kelet-Berlinben élt, így összegzi Böll irodalmi és erkölcsi hatóerejét: „Mindazok számára, akikben a háború utáni évek nekigyürkőzése nem oltotta ki az emlékezést, és nem tudták olyan gyorsan elfelejteni az örületet, a félrevezetést, a nyomort, a szegényt, a bűnt és a gyászt, Heinrich Böll tiszta szerencse volt, mivel szavakba foglalta életérzésüket, meg tudta erősíteni őket magatartásukban, és elvette tőlük az elszigeteltség érzését.”

„Az ő radikalitása jóságában, érzékenységében és vallásosságban gyökerezik”, mondja Carola Stern újságíró, akik barátságban állt vele. Böllnek valóban nincs egyetlen olyan megnyilatkozása sem, amelyben ne ragyogna fel a keresztény háttér, amelyben gondolkodott, beszélt és írt. Ennek ellenére Böll túlságosan szűknek érezte a „keresztény irodalom” megjelölést, és a maga irodalmi tevékenységét illetően határozottan visszautasította azt.

Nem egyházas kereszténység

Böll kapcsolata kora egyházi kereszténységével rendkívül feszült volt; Walter Dirkszel, Friedrich Heerrel és Carl Ameryvel együtt az ún. baloldali katolikusok közé tartozott, még akkor is, ha saját magára vonatkozóan elvetette ezt a megnevezést. Ismételt nyers kritikának vette alá a hivatalos egyházat és az uralkodó „társasági/társadalmi katolicizmust”. 1976-ban kilépett az egyház testületéből, de továbbra is Krisztus misztikus-spirituális testéhez tartozónak érezte magát. Herbert Falken plébános (és festő), aki élete legutolsó szakaszában elkísérte, majd egyházi temetésben részesítette Böllt, nem véletlenül talált rá úgy a haldoklóra, hogy annak kezében a Biblia volt. Herbert Falken a tanúja annak, hogy éppen élete utolsó éveiben milyen élenken foglalkozott Böll a názaréti férfivel: többé-kevésbé világo-

san ő az a személy, akire csaknem minden története vonatkozik. Evangélikus lelkész barátja, Heinrich Albertz nem véletlenül nevezte őt „Jézus-közeli költőnek”.

Szemben a szokással

Böll elbeszélésvilágában már csak azért is központi jelentőség jut (az általa gyakran a szokásos értelmezéssel szembe fordítva olvasott, és nyugtalanító, sőt leleplező módon kihegyezett) Bibliának, mivel az vallási-politikai mélységet kölcsönöz a jézusi lényegre összpontosító egyház- és társadalomkritikájának. Már korán fontossá váltak számára a francia „katolikus megújulás” jámbor egyházi lázadói, Léon Bloy, Georges Bernanos, François Mauriac, Charles Péguy és Paul Claudel: az ő uralomkritikus katolicizmusuk annál jobban elbűvölte a fiatal kölni asztalosfiút, minél távolságtartóbb lett mind a hitleri rezsimmel, mind a hivatalos katolikus egyházzal szemben.

Az irodalmi áttörést 1953-ban sikerült elérnie Böllnek, mégpedig *És szót nem nyitotta szóra* c. regényével. Ebben egy kibombázott német házaspárról mesél, amely a háború utáni romos időszak nyomasztóan szűkös lakásviszonyai között a kezdődő gazdasági csoda társadalmi ellentmondásaitól szenved. A címadó néger spirituálé révén Böll Krisztus passiójával állítja párhuzamba az ő szenvedését. Az utalásnak arra a valakire, aki alacsony sorban születve „emberré lett”, kiemelkedően fontos egyház- és kereszténységkritikai szerepe van, hiszen őrá hivatkozva kéri számon az átfogó emberré válás ígérését „a birtokló és birtokukat védő keresztények élenken újrāépülő társadalmán”, mert ők akadályozzák meg újból és újból ezt az emberré válást.

A házaspár tagjaihoz a társadalom további peremfigurái társulnak, olyanok, akik magától értetődően gyakorolják vallásukat. A katedrális árnyékában jönnek össze, egy falatozóban, ahol a jézusi asztalközösség tér vissza a háború utáni romos táj közepén. E közösségben az egyháznak más képe tűnik fel, az, amely annak a Jézusnak igazi egyháza, aki sajátosan a gyengék, a megtörték és a kudarcot vallottak mellett szállt síkra. A „szent” és a „világi” magatartás Böllre jellemző

keverékében a kisemberek, a megaláztak, és mégis a Hegyi beszéd szellemében élők valamiféle ellenegyháza ölt alakot. Velük a hivatalnokokat állítja szembe az író, azokat, akiknek a hitgyakorlása messzemenően a külső pompában merül ki. Böll már korán pellengérré állítja a pusztán esztétikai kultúrkatolicizmus értelmüket veszített műveltségi szóvirágait és túlságosan is rutinná vált játékszabályait. Maró satírájának briliáns példája az *Állandó karácsony* (1952) és a *Doktor Murke összegyűjtött hallgatásai* (1958).

Heves viták

A Katharina Blum *elvesztett tisztessége* (1974) mellett – amely a Springer konzern által uralt sajtóval történt összetűzését és a Vörös Hadsereg Frakció foglyaival való meg egyezés melletti kiállítását tükrözi – az *Egy bohóc nézetei* (1963) Böll legvitatottabb regénye. Megjelenését hónapokon át tartó heves vita követte. Egyházközeli körök „gyűlölettel telt katolikusellenes pamfletként” ostorozták, mások viszont „abszolút őszinteségre törekvő leltárfelvételt” láttak benne.

„Ellenhőse”, Hans Schnier révén Böll a bolond irodalmi alakjához nyúl vissza, hogy a nem alkalmazkodó hivatalos komikus külső szemszögéből tartson tükröt a társadalom és az egyház elé. Agresszivitás és melankólia keverékével ábrázolja a magukat „kereszténynek” címkézők rajnai klikkjét: ők a hitleri rendszerrel éppúgy ki tudtak egyezni, mint most a gazdasági csodával és a fogyasztói életmóddal. Böll különösen a kereszténydemokrata uniós (CDU-) állam, a katolikus hierarchia és az egyesületi katolicizmus érdekeveredését bírálja nagyon találóan.

Hans Schnier, aki egy rajnai barnaszén-dinasztia leszármazottja, a család fekete báránya és „egyetlen egyházban sem adóköteles”, hat évig élt együtt Marie-val, a kommunista írószerkesztő, Derkum lányával. Marie „haladó katolikusok” egy körének befolyása alá került, s az ő nyomásukra megszaktította kapcsolatát Schnierrel. A sikeres és befolyásos katolikus funkcionáriussal, Züpfnerrel kötött, egyházilag törvényes házassága révén szakít „a folyamatos

bűn állapotával”. Szerelmük Schnier számára a felbonthatatlan szentségi kötelék jellegével bír, amit senkinek sem lenne szabad kétségbe vonnia, a hit egyházi funkcionáriusainak pedig végképp nem, hiszen ők oly nagy hangsúlyt helyeznek arra, hogy a házasság szentségét a jegyesek szolgáltadják ki egymásnak.

A hivatalosan elismert egyházi keresztények ellen

Böll olyan Krisztus-mottót állít könyve élére, amely Izajás prófétára utal, akit Pál idéz a Rómaiakhoz írt levelében: „Éppen azok fognak látni, akiknek még semmit sem hirdettek róla, éppen azok fognak érteni, akik még semmit sem hallottak” (vö. Iz 52,15 és Róm 15,21). Ez azon egyházi keresztények ellen irányul, akik túlságosan biztosak abban, hogy ők tudják: megértették „Őt”. A paradox poént egy további bibliai idézetre (Lk 16,8) való utalás támasztja alá a regénybeli történetben: „E világ fia nemcsak okosabbak, hanem embersegesebbek és nagyvonalúbbak is, mint a világhosszú fiai.”

Jézus ügye megintcsak a társadalom peremén valósul meg, hiszen az egyházon kívül állók embersegeségét, nagyvonalúságát és őszinteségét Böll a bennfentes farizeusi keresztények szűkkeblőségével állítja szembe: emezek úgy vélik, hogy „Ő” az ő oldalukon áll. Az, hogy pont egy bohóc, egy „egyháziatlan-hitetlen” harlekin válik Jézus ügyének védelmezőjévé, a keresztény létnek arra a lényeges vonására utal, amely mindig eleven maradt a keresztény „bolondok” hagyományában.

Valóban, nem lehet elképzelni a bohócénál konzseniálisabb maszkot, amely alatt egy kortársi helyettesítő figurában meg lehet jeleníteni a bolondos megtérést a kicsik és jelentéktelenek, a szélhámos vámosok, a szajhák, a házasságtörők és a törvényszegők javára. Jézus velük vállalt szolidaritást, az ő javukra tudta áthágni a törvényt, támadni az egyáltalán nem olyan jámbor vallásosokat, hibáztatni az önelégülteket és az erkölcsöset, és leleplezni ezek szűkkeblőségét. Az, hogy Schnier vitába száll a szerelme, az erotika és a szexualitás embertelen, jogi csúrés-csavarásával, továbbá kérdése, hogy „hol is húzódik hát a törvény és az irgalmasság választóvonal”, mélységesen jézusi, akárcsak az a Böll regényeiben újból és újból alapvető módon fölvetett probléma, hogy miképpen kell bánni azokkal az emberekkel, akik nem illeszkednek be az egyházi erkölcsbe és rendbe.

Itt jutunk el Böll irodalom- és kereszténység-felfogásának legmélyebb rétegéhez, hiszen Böll „emberség-esztétikája” (ő használta ezt a fogalmat egyik frankfurti előadásában) a lehető legszorosabban érintkezik Krisztus-felfogásával, amelynek több köze van a bolondokhoz, mint az urakhoz. Ami az úri szemlélet és a vagon szerinti gondolkodás számára „utálatos”, azt Böll „magasztosnak” tartotta. Írásművészetének előnyben részesített tárgyai, „hétköznapi költészetének” elemi témái „alacsonyrendűként” jelennek meg, s ezért a Nobel-díj átvételekor (1972) tartott előadásában Böll joggal számította magát ahhoz az ellenklasszikus, ellenidealista nemzetközi irodalmi áramlathoz, amely úgy gondolta, hogy „a megaláztak, az emberi hulladékká nyilvánítottak egész tartományait” illetően illetékes.

Bolondos átértékelés

Vajon nem tükröződik-e ebben világosan a názáreti Jézusra jellemző, „lefelé, a szegények és a megvetettek felé irányulás”, ahogyan *Ernst Bloch* írta le az összes divatos mércék és viszonyok e bolondos átértékelését? Ami kicsi, nagyvá válik. Ami elnyomott, felülre kerül. Böll Krisztus-felfogásának páratlanul tömör megfogalmazása az 1973-as évből származik: „Jézusnak Krisztustól való elválasztása számomra megengedhetetlennek trükknek tűnik, amellyel az Emberré váltat megfosztjuk isteni mivoltától, és ezzel mindazokat az embereket is, akik még arra várnak, hogy emberré váljanak... Sosem fogok kételkedni az Emberré váltban. De Jézus önmagában? Számomra ez túl homályos, túl szentimentális, túl sztoriszerű, túl megható történet.”

Böll számára az Újszövetségben „a gyengédség teológiája” rejlett, az a teológia, „amely mindig gyógyítóan hat: szavakkal, kézrátétellel, csókokkal, közös étkezéssel – de mindezt elfojtja és tönkreteszi a dolgok jogi szemlélete, a római hozzáállás, amely dogmákat, elveket, katekizmusokat csinált mindebből”.

Egyik női alakja sem érzékelt többet Krisztus gyengédségéből és nagyvonalú viselkedéséből – amit Böll fájdalmasan hiányolt abból, ahogyan az egyház bánik az emberekkel –, mint a *Csoportkép hölgyel* (1971) címszereplője, Leni Gruyten: ahogyan ő összeköti a szelídséget és az érvényesülés képességét, a vallásoságot és az érzékiséget, az a szinte szentnek nevezhető emberseges fényébe állítja őt. Világhosszú kell tenni az emberek számára, mondja Böll,

hogy „mennyire szentek a hétköznapiak, talán már a cipő is, amit felhúznak, a harisnya, amit kimosnak, a kenyér, amit megesznek, egészen az erotikáig, sőt a szexualitásig menően; most nem kultikus értelemben véve a szentet, hanem az emberré vált Embereiesség értelmében”.

A reális élettől elszakított egyházi szentségekkel Leni nem boldogul. Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért) afféle természetes szentségi vénája van: „Ha kenyérről és borról volt szó, ölelésről, kézrátételről, ha valamilyen földi-anyagi dolog volt a tét, nem voltak nehézségei. A legcsekélyebb nehézséget sem okozta számára hinni abban, hogy valaki meggyógyulhat attól, hogy megkenik nyállal.”

Világiassá tett szentség, szentté tett világiasság

Maga Böll utal „a szentség új fogalmának” szükségességére, „az együtt-lét új formáira”. Prózájával kapcsolatban beszél arról a kísérletről, hogy „példákkal, a dolgok érzékivé tételével újradefiniálja azt, amit korábban szentségeknek neveztek”, és azt állítja, hogy valóságos gyógyulást „mindig csak a kenyér és a bor, a szeretet és a testvériesség konkrét, érzéki élményeivel összefüggésben lehet megtapasztalni”. Böll egyetlen regényében sem jelenik meg annyira világiassá téve a szentség, és annyira szentté téve a világiasság, mint a *Csoportkép hölgyel* címűben: a spirituális a materiálisban testesül meg, az isteni az emberi kapcsolatok érzéki valóságában. Ez a regény, amely a társadalom „hulladékainak”, a kirekesztetteknek és a teljesítményt megtagadóknak a pártjára áll, bestseller lett, és döntően hozzájárult ahhoz, hogy 1972-ben Böllnek adták az irodalmi Nobel-díjat.

„Hiszek Krisztusban, és hiszem, hogy a Föld 800 millió kereszténye meg tudná változtatni a Föld arculatát” – így körvonalazta Böll már az ötvenes években a keresztény mivolt alternatíva nélküli sajátosságát, amely aztán mindvégig mértékadó lett gondolkodása, írásművészete és cselekvése számára: „Még a legrosszabb keresztény világot is előnyben részesíteném a legjobb pogánnyal szemben, mert egy keresztény világban van tér azok számára, akiknek egyetlen pogány világ sem adott teret: a nyomorékoknak és a betegeknek, az öregeknek és a gyengéknek, sőt többet is ad nekik, mint teret: szeretetet nyújt azoknak, akik a pogány és istentelen világban haszontalanoknak tűntek, és tűnnek...”

Christoph Gellner